

Piotr Rylski

Uniwersytet Warszawski

WPLYW IDEI NAUKOWYCH EUGENIUSZA WAŚKOWSKIEGO NA WSPÓŁCZESNĄ POLSKĄ DOKTRYNĘ PRAWA POSTĘPOWANIA CYWILNEGO

1. Trudno przecenić wkład dorobku i myśli naukowej Profesora Eugeniusza Waśkowskiego na współczesną polską doktrynę prawa procesowego cywilnego. Śmiało można powiedzieć, że jest on chyba najczęściej cytowanym autorem z okresu międzywojennego we współczesnych opracowaniach naukowych z zakresu postępowania cywilnego. Taki stan rzeczy nie był jednak do tej pory oczywistością. Poglądy tego wielkiego uczonego zostały bowiem w pewnym stopniu zapomniane w doktrynie okresu realnego socjalizmu (zwłaszcza lata 1950–1989). W niewielkim stopniu odwoływano się w tym okresie do jego myśli naukowej. Zdarzało się to sporadycznie, a przytaczanie poglądów Waśkowskiego było często jedynie ornamentacyjne, jak w ogóle dorobku procesualistyki dwudziestolecia międzywojennego. Wyjątki w tym zakresie stanowiły wypowiedzi doktryny z lat 50. czynione w okresie przebudowy procesu cywilnego w kierunku procesu socjalistycznego. Prowadzono wówczas dość zmasowaną krytykę poprzedniego stanu prawnego. W związku z tym – co znamienne – często dorobek E. Waśkowskiego był przywoływany jako kwintesencja krytykowanych rozwiązań procesu burżuazyjnego¹. Wskazywało to na znaczenie, jakie nauka socjalistyczna przypisywała poglądom tego autora.

Począwszy od 1990 r. zauważalny jest rzeczywisty powrót do dorobku E. Waśkowskiego w polskiej procesualistyce. Wciąż oczywiście można spotkać jednak odwołania o charakterze bardziej symbolicznym niż zmierzające do rzeczywistej analizy poglądów E. Waśkowskiego, jednak dostrzeżenie znaczenia dorobku tego

¹ Por. m.in. w odniesieniu do krytyki istoty procesu cywilnego – Z. Resich, *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958, s. 5; co do krytyki w zakresie braku wyróżnienia zasady prawdy materialnej (obiektywnej) – Z. Resich, *Poznanie...*, s. 10. W kwestii przedkładania szybkości procesu nad prawdę materialną – E. Wengerek, *Koncentracja materiału procesowego w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1958, s. 8–9. Co do obowiązywania zasady dyspozycyjności i kontrydiktoryjności – W. Siedlecki, *Zasady wyrokowania w procesie cywilnym*, Warszawa 1957, s. 43 oraz W. Berutowicz, *Zasada dyspozycyjności w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1957, s. 21–22.

autora w polskiej procesualistyce niewątpliwie wzrosło w ostatnim 25-leciu. Ma to tym bardziej istotne znaczenie, że dorobek z zakresu polskiego prawa procesowego E. Waśkowskiego, choć ogromny, powstał w ostatniej fazie jego twórczości naukowej, czyli od chwili przyjazdu do Polski i obejmował przede wszystkim lata 1924–1937. Wcześniejsze jego publikacje, zwłaszcza wydany po rosyjsku w Wilnie w 1917 r. „Kurs postępowania cywilnego”, rzadko są przedmiotem zainteresowania polskich autorów².

Należy wskazać na trzy główne przyczyny tak istotnego wpływu poglądów E. Waśkowskiego na obecną naukę polskiego postępowania cywilnego. Po pierwsze jest on autorem dzieł fundamentalnych dla nauki procesu cywilnego, tj. podręcznika i systemu, których znaczenie jest ponadczasowe. Po drugie podejmował się on opracowania już w okresie międzywojennym kluczowych problemów teoretycznych procesu cywilnego, które nie traciły z czasem na aktualności, nawet w razie zmiany stanu prawnego. Po trzecie zaś autor ten wypowiadał się na niezwykle zróżnicowane tematy z zakresu prawa procesowego, co sprawia, iż w przypadku podejmowania obecnie niektórych zagadnień naukowych nie sposób pominąć istotnego wkładu tego autora.

2. E. Waśkowski zapisał się jako autor pierwszego polskiego „Podręcznika procesu cywilnego”³ wydanego w Wilnie w 1932 r. oraz „Systemu procesu cywilnego”⁴ wydanego w Wilnie w 1932 r. Oba opracowania były jedynymi w okresie przedwojennym opublikowanymi wykładami nowego polskiego procesu cywilnego uregulowanego w ramach Kodeksu postępowania cywilnego z 1930 r.⁵ Szczególne osiągnięcie autora polegało na skatalogowaniu i opisaniu w nich – wzorem nauki austriackiej⁶ – zasad procesu cywilnego, które do dnia dzisiejszego wykorzystuje nauka postępowania cywilnego. Mimo że o zasadach procesu cywilnego wypowiadali się także autorzy przedwojenni⁷, to dzieła E. Waśkowskiego zajęły się tym zagadnieniem najbardziej obszernie i komplek-

² Do wyjątków należą przypadki cytowania tej pozycji w polskiej doktrynie, por. P. Ryłski, *Działanie sądu z urzędu a podstawa faktyczna wyroku cywilnego*, Warszawa 2009, s. 99.

³ E. Waśkowski, *Podręcznik procesu cywilnego. I. Ustrój sądów cywilnych. 2. Postępowanie sporne*, Wilno 1932, s. 301.

⁴ E. Waśkowski, *System procesu cywilnego. I. Wstęp teoretyczny. Zasady racjonalnego ustroju sądów i procesu cywilnego*, Wilno 1932, s. 219.

⁵ Niezależnie od tych opracowań można wymienić jeszcze opracowanie S. Gołąba, *Zarys polskiego procesu cywilnego*, Kraków 1932, którego zeszyt pierwszy pt. *Jurysdykcja sądów powszechnych* liczył sobie 184 strony, ale nigdy nie ukazały się kolejne zeszyty. Nie uwzględniam tu wydawanych jedynie lokalnie przez samorządy studenckie skryptów z wykładów m.in. profesora Konrada Dynowskiego (Warszawa) czy profesora Franciszka Ksawerego Fiericha (Kraków).

⁶ Autor wzorował się tu na dziele R. Cansteina, *Die rationellen Grundlagen des Civilprozess*, Wien 1877.

⁷ K. Stefko, *Główne zasady polskiej procedury cywilnej*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1919, nr 1–3, s. 15 i n.; L. Zarzycki, *Przewodnie zasady procesowe w projekcie u.p.c.*, „Przegląd Sądowy” 1928, nr 1, s. 1 i n.; F. Kruszelnicki, *Zasady procesu cywilnego według polskiej procedury cywilnej*, „Głos Sądownictwa” 1931, nr 9, s. 470 i n.

sowo. Dla obecnej doktryny oba wskazane opracowania stanowią najbardziej reprezentatywne źródło stanu nauki procesu cywilnego z lat 30. XX w., co – jak wskazywano – dostrzegali także autorzy powojenni, podejmując frontalną krytykę ówczesnych rozwiązań. Oba wskazane opracowania zawierają wiele fundamentalnych poglądów, które stanowią punkt wyjścia dla badań współczesnego procesu cywilnego. Co ciekawe, układ treści *Podręcznika procesu cywilnego* jest wzorem dla współczesnych podręczników postępowania cywilnego⁸. W sposób naturalny powrót po 1990 r. do odmiennego modelu procesu cywilnego sprawił, że z większą atencją zaczęto wsłuchiwać się w poglądy E. Waśkowskiego. W sposób szczególnie należy wskazać tu na dwa przykłady wpływu myśli E. Waśkowskiego w odniesieniu do zasad procesowych na obecną dyskusję naukową.

Po pierwsze kluczowe było podejście autora do zagadnienia prawdy w procesie cywilnym. Kwestia prawdy w procesie cywilnym od zawsze była przedmiotem szczególnego zainteresowania ze strony literatury prawniczej, gdyż była ściśle związana z panującymi uwarunkowaniami społeczno-politycznymi i dominującą ideologią⁹. Dotyczyło to szczególnie okresu powojennego, w którym problematyce prawdy poświęcono wiele miejsca zarówno w doktrynie, jak i orzecznictwie sądowym¹⁰. Z tego względu przez długie lata toczono spory na temat obowiązywania zasady prawdy formalnej lub materialnej¹¹, a w poprzednim okresie mówiono wręcz o obowiązywaniu zasady prawdy obiektywnej¹². E. Waśkowski w obu powołanych fundamentalnych dziełach w ogóle nie wymieniał zasady prawdy jako zasady procesu cywilnego. Nie unikał jednak, jak wadliwie czynili mu zarzut autorzy okresu powojennego¹³, odniesienia się do prawdy w procesie. Uznawał bowiem, że celem procesu jest zawsze wydanie słusznego

⁸ Układ ten jest dość charakterystyczny, gdyż składa się z podziału na zagadnienia wstępne obejmujące m.in. zagadnienie pojęcia procesu cywilnego, źródeł prawa procesowego, działania norm prawa procesowego w przestrzeni i czasie, literaturę przedmiotu, a także zagadnień dotyczących ustroju sądów, zasad procesu, podmiotów procesu, przedmiotu procesu, przebiegu procesu w poszczególnych rodzajach postępowań. Z obecnych podręczników podobny układ mają pozycje: W. Siedlecki, Z. Świeboda, *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 2004; H. Dolecki, *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 2013; J. Jodłowski, Z. Resich, J. Lapierre, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2016.

⁹ M. Taruffo, *Prawda sądowa i powoływanie się na fakty w postępowaniu cywilnym*, „Studia Prawnicze” 1985, nr 3–4, s. 255 i n.; M. Sawczuk, *Teoria prawdy w prawie cywilnym (procesowym i materialnym)*, [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Z. Resicha*, Warszawa 1985, s. 259 i n.; K. Piasecki, *Prawda w procesie cywilnym*, „Nowe Prawo” 1989, nr 2–3, s. 17.

¹⁰ Z. Resich, *Poznanie...*, s. 10; W. Siedlecki, *Zasady...*, s. 5.

¹¹ T. Kostecki, *Zasada prawdy formalnej w K.P.C.*, „Głos Sądownictwa” 1936, nr 6, s. 445.

¹² M. Waligórski, *Gwarancje wykrycia prawdy w procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1953, z. 8–9, s. 266; Z. Resich, *Poznanie...*, s. 10; J. Dąbrowa, *W sprawie terminów: prawda materialna czy obiektywna?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego” 1961, nr 34, s. 141; T. Gizbert-Studnicki, *Obiektywność ustalania faktów jako element praworządności stosowania prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 1979, z. 1, s. 37.

¹³ W. Berutowicz, *Zasada...*, s. 15–16.

wyroku. Przez wyrok słuszny rozumiał natomiast taki, który „winien być oparty na normach prawa obowiązującego, odpowiadać rzeczywistym okolicznościom sprawy i być poprawnym z punktu widzenia logiki”¹⁴. Pogląd ten został przez część współczesnej doktryny przyjęty za prawidłowy sposób sformułowania celu procesu lub ujęcia problematyki prawdy w procesie, stanowiąc uzasadnienie do wyłączenia z katalogu zasad procesowych zasady prawdy materialnej (obiektywnej)¹⁵. Jak widać E. Waśkowski nie tylko nie deprecjonował, jak próbowała to wmówić nauka socjalistyczna, znaczenia prawdy¹⁶ w procesie, lecz także nadawał jej inny sens niż zasadom procesowym. Zdaniem autora prawda materialna jako element słusznego wyroku była oczywistym celem działania sądu, tak samo jak to, że orzeczenie powinno być oparte na zasadach logiki i odpowiadać prawu materialnemu. Kategoryzowanie jej jako zasady procesowej mogło więc ją paradoksalnie deprecjonować. Traktowanie prawdy jako zasady postępowania zakłada bowiem, że zasada ta, jak każda inna zasada procesowa, może podlegać ograniczeniom lub może być w pewnych przypadkach całkowicie wyłączona, ze względu na obowiązywanie innych zasad procesowych¹⁷.

Po drugie autor wprowadził do nauki polskiej podział na zasady wynikające z samej istoty procesu cywilnego i inne zasady mające charakter konstrukcyjny¹⁸. Do tych pierwszych zaliczył zasady dyspozycyjności, równouprawnienia stron, formalizmu i kierownictwa sędziowskiego. Nazwał je „zasadami podstawowymi, pierwiastkowymi”, bez których proces cywilny istnieć nie może. Pozostałe zasady mogą być kształtowane według uznania ustawodawcy¹⁹. Wydaje się, że w tym podziale można zauważyć załączek obecnie rozpowszechnionego podziału zasad postępowania cywilnego na zasady naczelne i zasady konstrukcyjne. Jak się obecnie przyjmuje, podstawową cechą naczelnych zasad procesowych jest ich ogólny charakter, a więc to, że mają znaczenie dla całego systemu postępowania

¹⁴ E. Waśkowski, *System procesu cywilnego*, Wilno 1932, s. 100.

¹⁵ K. Weitz, *Między systemem dyskrecjonalnej władzy sędziego a systemem prekluzji – ewolucja regulacji prawa polskiego*, [w:] *Ewolucja polskiego postępowania cywilnego wobec przemian politycznych, społecznych i gospodarczych*, red. H. Dolecki, K. Flaga-Gieruszyńska, Warszawa 2009, s. 73–74; P. Rylski, [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, s. 125–128; T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010, s. 26–29; M. Walasik, *Analogia w prawie procesowym cywilnym*, Warszawa 2013, s. 155. Na sporność zagadnienia, co do przyjmowania zasady prawdy wskazuje K. Weitz, [w:] J. Jodłowski, Z. Resich, J. Lapiere, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, *Postępowanie...*, s. 150.

¹⁶ Posługiwał się tu pojęciem prawdy materialnej, por. E. Waśkowski, *System...*, s. 101.

¹⁷ P. Rylski, [w:] *Dowody...*, s. 127.

¹⁸ Podkreśla to W. Berutowicz, akceptując krytykę, jaką E. Waśkowski zgłosił względem R. Cansteina, który zasady procesowe ujmował jednolicie, nie dostrzegając ich różnicowania, por. W. Berutowicz, *Zasada...*, s. 15.

¹⁹ Autor do zasad takich zaliczył np. zasadę kontradiktoryjności lub inkwizycyjności.

cywilnego lub poszczególnych rodzajów postępowania, jak również to, że są one wiodące, czyli ukierunkowują działalność procesową sądu i innych organów państwowych oraz stron dla najlepszej realizacji funkcji procesu cywilnego²⁰. Tym samym, naczelne zasady procesowe odróżnia się od tzw. zasad konstrukcyjnych, a więc zasad, które odnoszą się bądź do poszczególnych instytucji lub stadiów postępowania cywilnego, bądź do technik prowadzenia i organizacji postępowania oraz jego sprawnego przebiegu, ale którym nie można przyznać charakteru zasad naczelnych²¹. Mimo że katalog zaproponowanych przez E. Waśkowskiego zasad „naczelnych” („wynikających z istoty procesu”) obecnie zdecydowanie się poszerzył, to nikt nie neguje, że zasady dyspozycyjności, równouprawnienia stron i formalizmu procesowego należą do zasad kluczowych z punktu widzenia postępowania cywilnego²². W ramach katalogu zasad należy dostrzec posługiwanie się przez E. Waśkowskiego terminem „zasady równouprawnienia stron”, w miejsce później rozpowszechnionej zasady równości²³. Jak stwierdził autor, strony procesu muszą korzystać z identycznych praw w procesie, ponieważ państwo wcale nie jest zainteresowane tym, kto zwycięży, i musi dbać tylko o to, by zwyciężył ten, kto ma słuszość. Jego zdaniem na zasadę równouprawnienia stron składają się dwa założenia: po pierwsze, sąd nie może wydać wyroku bez wysłuchania strony przeciwnej (*audiatur et altera pars*), po drugie, każdej stronie powinny być udzielone jednakowe środki do walki i jednakowa możliwość ich używania²⁴. Wskazana dychotomia w ujmowaniu zasady równouprawnienia do dziś dzień stała się kanonem dla nauki postępowania cywilnego²⁵.

3. Cechą twórczości E. Waśkowskiego była próba zdefiniowania, często po raz pierwszy, w polskiej doktrynie podstawowych pojęć z zakresu nauki postępowania cywilnego. Jest to o tyle znamienne, że doktryna międzywojenna z reguły wypowiadała się jedynie przyczynkowo o zagadnieniach fundamentalnych dla teorii procesu cywilnego, unikając podejmowania tych zagadnień w sposób kom-

²⁰ J. Jodłowski, *Zasady naczelne socjalistycznego postępowania cywilnego*, [w:] *Wstęp do systemu prawa procesowego cywilnego*, red. J. Jodłowski, Warszawa–Wrocław 1974, s. 53; W. Berutowicz, *O pojęciu naczelnych zasad postępowania cywilnego*, „Studia Cywilistyczne” 1975, t. XXV–XXVI, s. 29.

²¹ W. Broniewicz, A. Marciniak, I. Kunicki, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2014, s. 52; J. Lapierre, [w:] J. Jodłowski, Z. Resich, J. Lapierre, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, *Postępowanie...*, s. 145–146.

²² Podnoszenie formalizmu procesowego do rangi zasady postępowania cywilnego zakwestionował, ujmując go jako cechę postępowania, S. Cieślak, *Formalizm postępowania cywilnego*, Warszawa 2008, s. 99–100.

²³ Por. A. Góra-Błaszczkowska, *Zasada równości stron w procesie cywilnym*, Warszawa 2008, s. 52 i n.

²⁴ E. Waśkowski, *Zasady procesu cywilnego*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 1930, t. IV, s. 279 i n.

²⁵ Por. E. Wengerek, *Zasada równości stron w procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1955, z. 11, s. 778 i n.; M. Sawczuk, *Lubelski dorobek naukowy Edmunda Wengierki*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1992, t. XXXIX, s. 185–186.

pleksowy i systematyczny. Nauka polska do dnia dzisiejszego wraca więc do tych opracowań, poszukując odpowiedzi o źródła kluczowych instytucji. Oczywiście stan ówczesnej nauki nie umożliwiał jeszcze często udzielenia w pełni zadowalającej odpowiedzi na stawiane pytania, ale badania autora, poparte ogromnym materiałem prawnoporównawczym, stanowią punkt wyjścia do obecnych rozważań nad podstawowymi pojęciami naukowymi. Dotyczy to zwłaszcza trzech fundamentalnych dla procesu pojęć, którymi zajmował się autor.

W pierwszej kolejności chodzi tu o badania nad istotą procesu cywilnego i przedmiotem procesu cywilnego. Autor w sposób niezwykle kompletny, jak na ówczesne czasy, przeprowadził trafną krytykę obowiązujących teorii procesu cywilnego, w tym przede wszystkim zakwestionował dominującą wśród procesualistów przedwojennych w Polsce teorię procesu cywilnego jako trójstronnego stosunku prawnego²⁶, widząc w nim, podobnie jak Hegler, pewną działalność sądu i stron skierowaną na ochronę prawną²⁷. Widział więc w procesie „działalność zmierzającą do sprawdzenia i ostatecznego ustalenia słuszności zgłoszonych żądań”²⁸. Tym samym nie tylko utorował nauce polskiej drogę do dalszych badań nad istotą procesu, lecz także wskazał na związek tejże z pojęciem czynności procesowych²⁹. Umożliwiło to, jak można przypuszczać, rozwój teorii traktującym proces jako akt złożony z wielu czynności procesowych³⁰. W zakresie przedmiotu procesu trafnie zaś odrzucał materialnoprawne roszczenie, wskazując na potrzebę odróżnienia żądania procesowego i roszczenia, które może być co najwyżej jego przedmiotem³¹. Autor ten przeniósł także z nauki niemieckiej rozumienie pojęć „prawo do powództwa” i „ochrona sądowa”³², które zrobiły

²⁶ Teoria stosunku procesowego była uznawana przez większość przedwojennych przedstawicieli doktryny za dominującą, co wynikało ze znaczenia doktryny austriackiej w ówczesnym czasie, por. A. Balasits, *Nieważność i zarzuty w austriackim procesie cywilnym*, „Przegląd Sądowy i Administracyjny” 1986, nr 27, s. 209–210; tenże, *Proces cywilny stosunkiem prawnym*, „Przegląd Sądowy i Administracyjny” 1890, nr 1, s. 1 i n.; F. X. Fierich, *Projekty polskiej procedury cywilnej w oświeceniu nauki o stosunku procesowym*, „Palestra” 1924, nr 8–9, s. 362.

²⁷ E. Waśkowski, *Istota procesu cywilnego*, „Polski Proces Cywilny” 1936, nr 12–13, s. 362.

²⁸ E. Waśkowski, *System...*, s. 37.

²⁹ E. Waśkowski, *Istota procesu...*, s. 353.

³⁰ W polskiej nauce za teorią procesu jako aktu prawnego złożonego opowiadał się W. Siedlecki, por. W. Siedlecki, *Istota procesu cywilnego z punktu widzenia państwa i jednostki*, „Państwo i Prawo” 1947, z. 7–8, s. 46 i n.; tenże, *Nieważność procesu cywilnego*, Warszawa 1965, s. 40–57.

³¹ E. Waśkowski, *Uprawnienie, roszczenie, żądanie, skarga (Przyczynek do analizy zasadniczych pojęć cywilistycznych)*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1925, t. L, s. 420 i n.; E. Waśkowski, *Powództwo i jego zmiana*, „Polski Proces Cywilny” 1935, nr 3, s. 66–67; E. Waśkowski, *Skarga, powództwo i prawo do ochrony sądowej*, „Polski Proces Cywilny” 1937, nr 9–10, s. 259.

³² E. Waśkowski, *Uprawnienie...*, s. 421.

w powojennej doktrynie prawa procesowego dość dużą karierę, często jednak bez wykazania zasług E. Waśkowskiego w tym zakresie³³.

E. Waśkowski po raz pierwszy w okresie przedwojennym zajął się od strony teoretycznej zagadnieniem istoty czynności procesowych. Autor, wyrażając niezadowolenie z dotychczasowych prób definicji pojęcia „czynności procesowe”, stwierdził, że nie ujmują one istoty tych czynności, ograniczając się tylko do spojrzenia opisowego, nie wskazując na czym polegają czynności procesowe stron³⁴. Przyjmował, że czynności procesowe to „czynności wszystkich osób biorących udział w postępowaniu (sędziów, stron, ich zastępców, świadków, biegłych, tłumaczy, protokolantów, komorników sądowych) wykonywane podczas postępowania”³⁵. W ramach tak szeroko pojętych czynności procesowych wyróżnił on „czynności procesowe w ścisłym znaczeniu tego słowa”, przez które „należy rozumieć czynności podmiotów procesu, wykonywane przez nie w celu urzeczywistnienia swych praw procesowych”³⁶. Tym samym pojęcie czynności procesowej *sensu stricto* ograniczył on podmiotowo jedynie do czynności sądu i stron postępowania³⁷, posługując się równolegle także szerokim pojęciem czynności procesowej. Według E. Waśkowskiego czynności procesowe są uprawnieniami wynikającymi z przyznanego przez ustawodawcę prawa podmiotowego i są dopuszczalne tylko w takim zakresie, w jakim dopuszcza je ustawodawca procesowy. Strony mogą dokonywać tylko i wyłącznie tych czynności, które dla nich przewidziała ustawa. Podkreśla też, że czynności procesowe są szczególnym rodzajem faktów prawnych stanowiących działania prawne, zawierające oświadczenie woli podmiotu. W odróżnieniu jednak od czynności prawnych nie mają charakteru samoistnego, gdyż nie powodują bezpośrednio powstania, zmiany lub ustania stosunków cywilnoprawnych, lecz pozostają zawsze w związku z procesem. Reasumując, autor ten upatruje istoty czynności procesowych w dwóch elementach. Pierwszym – podmiotowym – tzn. gdy czynności procesowe mogą być dokonywane jedynie przez sąd i strony, ale te ostatnie są rozumiane przez autora bardzo szeroko. Drugim – przedmiotowym – sąd i strony mogą dokonywać jedynie takich czynności, do których dokonania upoważnia je ustawa, tj. takie, które odpowiadają ich prawom podmiotowym³⁸. Późniejsze definicje czynności

³³ Por. m.in. Z. Resich, *Istota procesu cywilnego*, Warszawa 1985, s. 61 i n.

³⁴ Autor dzieli wszystkie dotychczasowe definicje na trzy grupy. Po pierwsze, mówi o tzw. definicjach pozornych, które nie zawierają żadnej realnej treści i sprowadzają się do tautologii. Po drugie, wskazuje na definicje teleologiczne, które określają pojęcie czynności procesowej z punktu widzenia ich celu oraz, po trzecie, na najczęściej spotykane, które polegają na wyszczególnieniu treści czynności procesowych. Por. E. Waśkowski, *Istota czynności procesowych*, „Polski Proces Cywilny” 1937, nr 24, s. 738–739.

³⁵ E. Waśkowski, *Istota czynności...*, s. 737.

³⁶ E. Waśkowski, *Podręcznik...*, s. 169.

³⁷ Pojęcie „czynności stron” autor traktował jednak niezwykle szeroko, o czym w dalszej części pracy.

³⁸ E. Waśkowski, *Podręcznik...*, s. 170.

procesowych niewiele odbiegają od podanej przez E. Waśkowskiego. Autor tradycyjnej i najbardziej rozpowszechnionej obecnie koncepcji czynności procesowych – W. Siedlecki – także zwrócił, podobnie jak E. Waśkowski, uwagę na dwa momenty. Po pierwsze, wskazał, że czynności procesowe mogą być dokonywane wyłącznie przez „podmioty, które mogą uczestniczyć w spełnianej w procesie cywilnym funkcji społecznej”. Podmiotami takimi są organy sądowe państwa, prokurator, strony procesowe oraz ewentualni pomocnicy stron (interwenienci uboczni)³⁹. Po drugie, W. Siedlecki wskazał, że o tym, czy dana czynność może zostać uznana za czynność procesową, powinien decydować jej skutek procesowy. Skutek ten powinien zostać uregulowany przez prawo procesowe, gdyż to będzie dominującym znamię czynności procesowej odróżniającym ją od innych czynności prawnych⁴⁰. Według w pewnym stopniu konkurencyjnej koncepcji W. Berutowicza „czynnościami procesowymi można nazwać te elementy działania podmiotów postępowania cywilnego, które podejmowane są dla wywołania określonych skutków prawnoprosesowych na podstawie odpowiednich uprawnień lub w wykonaniu obowiązków procesowych, w formie uregulowanej przez prawo procesowe”⁴¹. Istotą tej definicji stanowi zwrócenie uwagi, że czynności procesowe sądu oraz stron postępowania są wynikiem pewnych uprawnień lub obowiązków procesowych wynikających z prawa procesowego. Koncepcja ta ściśle jest związana z reprezentowaną przez tego autora teorią procesu jako stosunku prawnego⁴². W tym zakresie nawiązuje ona także wprost do definicji sformułowanej przez E. Waśkowskiego⁴³.

Warto także podkreślić, że E. Waśkowski wyraźnie wskazał na dwa odmienne pojęcia strony procesu cywilnego. Według autora termin „strona” jest używany

³⁹ W. Siedlecki, *Czynności procesowe*, „Państwo i Prawo” 1951, z. 11, s. 702.

⁴⁰ J. Jodłowski, W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1958, s. 354. Podobnie M. Piekarski, *Czynności materialnoprawne a czynności procesowe w sprawach cywilnych (wybrane zagadnienia)*, „Studia Prawnicze” 1973, nr 37, s. 110; J. Lapierre, *Uгода sądowa w polskim procesie cywilnym*, Warszawa 1968, s. 78–79; Z. Świeboda, *Czynności procesowe w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1990, s. 25.

⁴¹ W. Berutowicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1984, s. 229. Warto wskazać, że autor ten we wcześniejszej swojej pracy podaje inną definicję czynności procesowej, pisząc, że „jest nią celowe i świadome zachowanie się, zmierzające do spowodowania określonego rezultatu prawnego w postępowaniu sądowym, który to rezultat w ogólności może polegać na kształtowaniu rozwoju procesu lub wpływaniu na treść wyroku” (por. W. Berutowicz, *Znaczenie prawne sądowego dochodzenia roszczeń*, Warszawa 1966, s. 47). Definicji tej nie można jednak przyjąć jako reprezentatywnej dla poglądów autora, gdyż była ona sformułowana jedynie na potrzeby rozważań w zakresie czynności procesowych stron postępowania w związku z dochodzeniem przez nie roszczeń przed sądem.

⁴² Por. w tym zakresie prace autora: W. Berutowicz, *Funkcja procesu cywilnego w oświeceniu nauki o tzw. prawie skargi*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci K. Stefki*, Warszawa–Wrocław 1967, s. 9 i n.; tenże, *O pojęciu cywilnoprosesowego stosunku prawnego*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci prof. Witolda Świdy*, Warszawa 1969, s. 310 i n.; tenże, *Cywilnoprosesowe stosunki prawne*, „Państwu i Prawo” 1971, z. 3–4, s. 584 i n.

⁴³ Por. P. Rylski, *Działanie...*, s. 38.

w Kodeksie postępowania cywilnego w kilku znaczeniach, w tym w ścisłym znaczeniu formalnym. Pojęcie strony w ścisłym znaczeniu formalnym obejmuje, według tego autora, oprócz stron w znaczeniu materialnym, również „osoby prowadzące w swoim imieniu proces o cudze stosunki cywilnoprawne”⁴⁴. Podział na stronę w znaczeniu formalnym i materialnym jest dziś niekwestionowany. Przyjmuje się bowiem dychotomiczną (szerszą) definicję strony procesu cywilnego. Mówi się więc o stronie w znaczeniu procesowym (formalnym), czyli o podmiocie oznaczonym jako strona procesu, który we własnym imieniu dochodzi roszczenia (powód) lub przeciwko komu roszczenie jest dochodzone (pozwany)⁴⁵. Najprościej rzecz ujmując, w tym rozumieniu strona to podmiot, który został oznaczony w treści pozwu jako powód lub pozwany lub jako powód lub pozwany został do procesu wezwany lub zgodnie z przepisami prawa wstąpił. Z tego też względu w nauce określa się ją jako właściwą stronę procesową⁴⁶. Może to być bowiem podmiot, który poszukuje ochrony swoich praw, choć może wyjątkowo także dochodzić ochrony na rzecz innego podmiotu. Przez stronę w znaczeniu materialnym określa się zaś taki podmiot, którego praw dotyczy postępowanie, ale który niekoniecznie musi występować w charakterze strony w procesie⁴⁷. W doktrynie określa się ją mianem strony rzeczywistej, gdyż to tego podmiotu będzie dotyczył wynik postępowania. Najczęściej w procesie strona w znaczeniu formalnym jest także stroną w znaczeniu materialnym, choć przepisy prawa umożliwiają wytaczanie powództwa na rzecz innych osób lub pozywanie innych podmiotów, niż te, których dotyczy rozstrzygnięcie. Może tu wchodzić w grę przypadek wytoczenia powództwa przez prokuratora lub organizację pozarządową na rzecz innych podmiotów lub inne przypadki określane w doktrynie mianem podstawienia procesowego⁴⁸. To właśnie przyznanie takiej kompetencji prokuratorowi, a później organizacjom społecznym (pozarządowym) w procesie cywilnym dało asumpt w nauce do rozwinięcia zaproponowanej przez E. Waśkowskiego dychotomicznej definicji strony w aspekcie materialnym i formalnym⁴⁹. Warto podkreślić, że był to także przyczynek do rozwoju różnych koncepcji legitymacji proceso-

⁴⁴ E. Waśkowski, *Podręcznik...*, s. 150–151.

⁴⁵ T. Misiuk, *Udział organizacji społecznych w ochronie praw obywateli w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1972, s. 186; W. Broniewicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2008, s. 137.

⁴⁶ J. Jodłowski, [w:] J. Jodłowski, Z. Resich, J. Lapierre, T. Misiuk-Jodłowska, K. Weitz, *Postępowanie...*, s. 222; por. także P. Ryłski, *Uczestnik postępowania nieprocesowego – zagadnienia konstrukcyjne*, Warszawa 2017, s. 41 i n.

⁴⁷ W. Broniewicz posługuje się tu definicją, że chodzi o podmiot objęty działaniem normy prawnej indywidualno-konkretnej przytoczonej w powództwie, por. W. Broniewicz, *Postępowanie...*, s. 137.

⁴⁸ W. Broniewicz, *Postępowanie...*, s. 145.

⁴⁹ Mimo że podział ten znany był już przed wojną, to dopiero umożliwienie prokuratorowi wytaczania powództw na rzecz innych podmiotów doprowadziło do rozwoju tej teorii, por. K. Stefko, *Udział prokuratora w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1956, s. 65–66; S. Włodyka, *Powództwo prokuratora w polskim procesie cywilnym*, Warszawa 1957, s. 79–82. Por. także

wej. Konieczne jest podkreślenie, że E. Waśkowski w swoich badaniach zajął się także kwestią legitymacji procesowej, wskazując na dychotomiczną naturę tego pojęcia⁵⁰. Stało się to w późniejszym okresie podstawą do sporu między zwolennikami jednolitej i podwójnej natury legitymacji procesowej⁵¹. Wato także wskazać, że E. Waśkowski jako jeden z pierwszych przedstawicieli dostrzegł problem orzeczenia zapadłego w wypadku, gdy w sprawie nie uczestniczyły wszystkie osoby, których udział w sprawie jest konieczny⁵², i zasygnalizował konieczność wyraźnego uregulowania w kodeksie sposobu uzupełniania braku legitymacji łącznej⁵³. Problem ten, podjęty szerzej dopiero w ostatnim czasie, w polskiej nauce został określony jako przypadek *sententia inutiliter data*, czyli sytuacja, w której wyrok zapadły przy nieuczestniczeniu wszystkich podmiotów, których udział był konieczny, nie wywołuje skutku⁵⁴.

4. Trzecią przyczyną niezwykle wpływu E. Waśkowskiego na współczesną doktrynę procesu cywilnego był fakt, że jego zainteresowania z tej dziedziny prawa były niezwykle zróżnicowane. Zajmował się on nie tylko zagadnieniami procesu cywilnego *sensu stricto*, lecz także materią postępowania niespornego, jak również egzekucją. Z tego względu wpływ jego poglądów może być dostrzeżony w odniesieniu do wielu rozmaitych zagadnień. Przykładowo poświęcił on wiele miejsca kwestiom postępowania dowodowego. Jego opracowanie dotyczące przyznania stron w procesie cywilnym, czy wypowiedzi dotyczące zasady swobodnej oceny dowodów do dnia dzisiejszego nie mają sobie równych. Jak wiadomo nauka o przyznaniu należała do bardzo spornych działów procesu cywilnego⁵⁵. Wykształciło się nawet kilka teorii dla uzasadnienia istoty prawnej przyznania. Wszystkie te zagadnienia szeroko omówił E. Waśkowski. Wskazywał, że do dwóch głównych należy zaliczyć teorię woli (*Willenserklärung*) oraz teorię

K. Gajda-Roszczyńska, *Sprawy o ochronę indywidualnych interesów konsumentów w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2012, s. 268.

⁵⁰ E. Waśkowski, *Legitymacja ad causam współwłaścicieli nieruchomości w sprawie przeciwko osobom trzecim o prawa dotyczące tej nieruchomości*, „Polski Proces Cywilny” 1934, nr 19, s. 589 i n.

⁵¹ Por. W. Broniewicz, *Pojęcie legitymacji procesowej*, [w:] *Studia z procesu cywilnego*, red. K. Korzan, Katowice 1986, s. 82.

⁵² E. Waśkowski, *Legitymacja...*, s. 593.

⁵³ Por. E. Waśkowski, *O projekcie kodeksu procedury cywilnej*, „Palestra” 1929, nr 3–4, s. 116–118. Postulat autora został jednak zrealizowany dopiero w okresie powojennym.

⁵⁴ W. Broniewicz, *Sententia inutiliter data w postępowaniu cywilnym*, „Państwo i Prawo” 2007, z. 9, s. 14; P. Rylski, *Udział osób trzecich w procesie cywilnym – perspektywa kodyfikacyjna*, [w:] *Postępowanie rozpoznawcze w przyszłym Kodeksie postępowania cywilnego*, red. K. Markiewicz, A. Torbus, Warszawa 2014, s. 143 i 153.

⁵⁵ Tymi słowami zaczyna się gruntowne opracowanie E. Waśkowskiego, *Przyznanie stron w procesie cywilnym (z powodu projektu polskiej procedury cywilnej)*, „Rocznik Prawniczy Wiślicki” 1928, t. II, s. 1.

wiedzy lub prawdy (*Wissenserklärung*)⁵⁶. Ponadto niektórzy widzieli w przyznaniu zwykłą czynność procesową lub szczególnie środek dowodowy⁵⁷. Zgodnie z teorią prawdy przyznanie jest oświadczeniem wiedzy strony o prawdziwości twierdzeń drugiej strony⁵⁸. Jest ono więc jednostronną czynnością, której przyjęcie przez stronę przeciwną nie jest potrzebne dla jej skuteczności⁵⁹. Dochodzi do skutku w wyniku zgodnego oświadczenia stron co do pewnego faktu, wobec czego dowód co do niego jest zbędny. Ustawodawca międzywojenny, opracowując Kodeks postępowania cywilnego z 1930 r., oparł się natomiast na teorii czynności procesowej⁶⁰. Zdaniem jednego z twórców tego kodeksu, J. J. Litauera, skutki oparcia regulacji przyznania na teorii czynności procesowej są następujące: „1) *animus confidenti* dla wywarcia skutków przyznania nie jest potrzebny, ponieważ oświadczenia stron ocenia się nie według ich pobudek, a tylko jako formalnie dokonane czynności procesowe; 2) przyznanie nie może odnosić się do faktów notorycznych (a więc też nie może im przeczyć), bo z istoty swej odnosi się do okoliczności, które wymagają dowodu; 3) o ile wchodzi w grę zasada oficjalno-śledcza (np. unieważnienie małżeństwa), sędzia pomimo przyznania może żądać dowodu”⁶¹. Przyjmowana w okresie międzywojennym teoria przyznania jako czynności procesowej, abstrahowała od kwestii prawdomówności stron⁶², gdyż dawny Kodeks postępowania cywilnego takiego obowiązku nie przewidywał. Odmienne stanowisko w tym okresie zajmował E. Waśkowski, który za Bülowem konsekwentnie uważał przyznanie za oświadczenie prawdy. Uznawał więc, że „zasada dyspozycyjna nie rozciąga się tak daleko, aby strona mogła zmusić sąd do uznania za prawdziwy faktu, którego sama nie uznaje za taki: tylko fakty, uznane za prawdziwe przez obie strony, mogą zwolnić sąd od obowiązku ich sprawdzenia, gdyż władza państwowa, której organem jest sąd, nie ma interesu w tem, aby sprawdzać fakty, co do których strony są zgodne”⁶³. Konsekwentnie w tym samym duchu literatura powojenna podtrzymała pogląd, że przyznanie stanowi czynność procesową mającą charakter oświadczenia wiedzy,

⁵⁶ J. J. Litauer, *Przyznanie strony w przyszłym polskim procesie cywilnym*, Lwów 1930 (odbitka z „Przeglądu Prawa i Administracji” 1929, nr 4), s. 3.

⁵⁷ E. Waśkowski, *Podręcznik...*, s. 220.

⁵⁸ K. Stefko, *Faktyczne przytoczenia stron w procesie cywilnym*, Lwów 1909, s. 93; M. Allerhand, *Kodeks postępowania cywilnego*, Lwów 1932, s. 93 i 268; W. Broniewicz, *Z zagadnień przyznania w polskim procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1957, z. 4–5, s. 841; J. Klich-Rump, *Podstawa faktyczna rozstrzygnięcia sądowego w procesie cywilnym*, Warszawa 1977, s. 33.

⁵⁹ M. Allerhand, *Podstęp w procesie*, Lwów 1907, s. 137.

⁶⁰ J. J. Litauer, *Przyznanie strony...*, s. 4; Z. Fenichel, *Traktat Benthama o dowodach sądowych w świetle nowoczesnych pojęć*, „Polski Proces Cywilny” 1937, nr 13–14, s. 387.

⁶¹ J. J. Litauer, *Komentarz do procedury cywilnej. Postępowanie sporne, postępowanie zabezpieczające*, Warszawa 1933, s. 142–143.

⁶² E. Waśkowski, *Przyznanie...*, s. 17.

⁶³ *Ibidem*. Ten cytat został wprost wykorzystany w orzecznictwie Sądu Najwyższego, por. wyrok z dnia 9 października 2002 r., IV CKN 496/01, LEX nr 1405377.

a nie oświadczenia woli⁶⁴. Również obecnie przyznanie jest powszechnie traktowane jako oświadczenie wiedzy strony, która w ten sposób potwierdza zgodność z prawdą faktów przytoczonych przez stronę przeciwną⁶⁵. W związku z tym przyznanie, jak każde inne przytoczenie faktyczne strony, powinno wynikać z subiektywnego przekonania strony przyznającej określone fakty. Jeśli pozwany oświadczyłby, że przyznaje fakt, ale jednocześnie wskazał, że nie jest on prawdziwy, to nie można byłoby jego oświadczenia uznać za przyznanie⁶⁶.

Poglądy E. Waśkowskiego na koncepcje zasad służących ocenie dowodów są we współczesnej doktrynie wciąż aktualne. To właśnie temu autorowi zawdzięczamy jasny i czytelny wywód wskazujący na konieczność wyboru zasady swobodnej oceny dowodów, jako najlepszego gwaranta prawidłowości orzeczenia⁶⁷. Zdaniem autora system ten nie stawia sędziemu sztucznych tam, nie przeszkadza mu w wykryciu prawdy i nie otwiera jednocześnie drogi samowoli sędziowskiej. System ten odpowiada w zupełności jednej z podstawowych zasad badania historycznego, polegającej na tym, że każdemu źródłu należy nadawać to znaczenie, na jakie zasługuje ono ze względu na swą wartość wewnętrzną. Zarazem system ten pobudza sędziów do analizy faktów, do uświadomienia sobie ich znaczenia i do wyłuszczenia podstaw wyroku, po to aby inne osoby, a szczególnie wyższe instancje mogły sprawdzić słuszność wniosku sądu⁶⁸. W obecnej nauce na tym poglądzie uzasadnia się przyjęty w Kodeksie postępowania cywilnego model swobodnej oceny dowodów⁶⁹.

Autor podejmował też pionierskie badania w innych dziedzinach postępowania cywilnego. Jako jeden z pierwszych w polskiej nauce dostrzegł specyfikę wykładni prawa procesowego cywilnego. Zakwestionował rozpowszechniony w obcej nauce bezwzględny nakaz dokonywania ścisłej interpretacji norm prawa procesowego cywilnego sprowadzającej się jedynie do wykładni literalnej. Wskazał, że także normy prawa procesowego cywilnego mogą być interpretowane przy wykorzystaniu wykładni celowościowej, a nawet, że dopuszczalne jest sięgnięcie do analogii⁷⁰. Pogląd ten jest przyjmowany także we współczesnej nauce postępowania cywilnego⁷¹. Warto także podkreślić próby autora zmierzające do roz-

⁶⁴ W. Broniewicz, *Z zagadnień...*, s. 849.

⁶⁵ K. Markiewicz, [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, s. 95; por. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 października 2002 r., IV KKN 496/01, LEX nr 1405377.

⁶⁶ P. Rylski, *Działanie...*, s. 176.

⁶⁷ E. Waśkowski, *Podręcznik...*, s. 95–97.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ M. Jaślikowski, [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, s. 200; I. Adrych-Brzezińska, *Ciężar dowodu w prawie i procesie cywilnym*, Warszawa 2015, s. 311.

⁷⁰ E. Waśkowski, *Wykładnia ustaw procesowych*, „Polski Proces Cywilny” 1936, nr 16–17, s. 484–486.

⁷¹ M. Walasik, *Analogia...*, s. 174.

graniczenia zagadnień prawomocności i wykonalności orzeczeń w postępowaniu cywilnym⁷², które to zagadnienie zostało podjęte w szerszym zakresie dopiero po drugiej wojnie światowej⁷³.

Na koniec warto podkreślić, że równie znaczące, jak w zakresie teorii procesu cywilnego, są poglądy E. Waśkowskiego odnoszące się do ustroju i organizacji sądownictwa. Wszelkie obecne wypowiedzi na temat niezależności i niezawisłości sędziowskiej oraz ich gwarancji wręcz wymagają uwzględnienia jego wypowiedzi⁷⁴. Autor zajmował się bowiem w sposób niezwykle pogłębiony m.in. wyjaśnieniem przyczyn zapewnienia prawidłowych gwarancji niezależności sędziowskiej⁷⁵, jak również wskazywał na zagrożenia związane z jej naruszeniem⁷⁶. Zagadnienia te zachowują niezmienną wręcz aktualność.

INFLUENCE OF THE LEGAL CONCEPTS OF PROF. EUGENIUSZ WAŚKOWSKI ON POLISH MODERN CIVIL PROCEDURE'S DOCTRINE

Summary

This article aims at presenting of influence the legal concepts of Prof. Eugeniusz Waśkowski on Polish modern civil procedure's doctrine. It focuses three main areas: the importance of the very first Polish handbooks and systems written by Waśkowski, some articles of this author concerning crucial procedural issues and finally the variety of interests of Waskowski in his research in legal studies.

BIBLIOGRAFIA

Allerhand M., *Kodeks postępowania cywilnego*, Lwów 1932

Allerhand M., *Podstęp w procesie*, Lwów 1907

⁷² E. Waśkowski, *Prawomocność wyroku a jego wykonalność*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1935, nr 2, s. 33 i n.

⁷³ Por. szerzej A. Miączyński, *Skuteczność orzeczeń w postępowaniu cywilnym*, Kraków 1974, *passim*.

⁷⁴ Por. E. Waśkowski, *System...*, s. 1–96.

⁷⁵ E. Waśkowski, *Podręcznik...*, s. 38. We współczesnej nauce por. J. Derlatka, *Wylączenie sędziego w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2016, s. 30–31.

⁷⁶ E. Waśkowski, *Niezawisłość sądu i jej gwarancje*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1924, nr 30, s. 453 i n. We współczesnej nauce por. A. Łazarska, *Niezawisłość sędziowska w sprawowaniu urzędu*, [w:] *Pozycja ustrojowa sędziego*, red. R. Piotrowski, Warszawa 2015, s. 84 i n.

- Adrych-Brzezińska I., *Ciężar dowodu w prawie i procesie cywilnym*, Warszawa 2015
- Balasits A., *Nieważność i zarzuty w austriackim procesie cywilnym*, „Przegląd Sądowy i Administracyjny” 1886, nr 27
- Balasits A., *Proces cywilny stosunkiem prawnym*, „Przegląd Sądowy i Administracyjny” 1890, nr 1
- Berutowicz W., *Cywilnoprocesowe stosunki prawne*, „Państwo i Prawo” 1971, z. 3–4
- Berutowicz W., *Funkcja procesu cywilnego w oświeceniu nauki o tzw. prawie skargi*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci K. Stefki*, Warszawa–Wrocław 1967
- Berutowicz W., *O pojęciu cywilnoprocesowego stosunku prawnego*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci prof. Witolda Świdy*, Warszawa 1969
- Berutowicz W., *O pojęciu naczelných zasad postępowania cywilnego*, „Studia Cywilistyczne” 1975, t. XXV–XXVI
- Berutowicz W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1984
- Berutowicz W., *Zasada dyspozycyjności w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1957
- Berutowicz W., *Znaczenie prawne sądowego dochodzenia roszczeń*, Warszawa 1966
- Broniewicz W., *Pojęcie legitymacji procesowej*, [w:] *Studia z procesu cywilnego*, red. K. Korzan, Katowice 1986
- Broniewicz W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2008
- Broniewicz W., *Sententia inutiliter data w postępowaniu cywilnym*, „Państwo i Prawo” 2007, z. 9
- Broniewicz W., *Z zagadnień przyznania w polskim procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1957, z. 4–5
- Broniewicz W., Marciniak A., Kunicki I., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2014
- Canstein R., *Die rationellen Grundlagen des Civilprozess*, Wien 1877
- Cieślak S., *Formalizm postępowania cywilnego*, Warszawa 2008
- Dąbrowa J., *W sprawie terminów: prawda materialna czy obiektywna?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego” 1961, nr 34
- Derlatka J., *Wylączenie sędziego w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2016
- Dolecki H., *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 2013
- Ereciński T., Weitz K., *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010
- Fenichel Z., *Traktat Benthama o dowodach sądowych w świetle nowoczesnych pojęć*, „Polski Proces Cywilny” 1937, nr 13–14
- Fierich F. X., *Projekty polskiej procedury cywilnej w oświeceniu nauki o stosunku procesowym*, „Palestra” 1924, nr 8–9
- Gajda-Roszczyńska K., *Sprawy o ochronę indywidualnych interesów konsumentów w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2012
- Gizbert-Studnicki T., *Obiektywność ustalania faktów jako element praworządności stosowania prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 1979, z. 1
- Gołąb S., *Zarys polskiego procesu cywilnego*, Kraków 1932
- Góra-Błaszczkowska A., *Zasada równości stron w procesie cywilnym*, Warszawa 2008
- Jaślikowski M., [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010

- Jodłowski J., Resich Z., Lapierre J., Misiuk-Jodłowska T., Weitz K., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2016
- Jodłowski J., *Zasady naczelne socjalistycznego postępowania cywilnego*, [w:] *Wstęp do systemu prawa procesowego cywilnego*, red. J. Jodłowski, Warszawa–Wrocław 1974
- Jodłowski J., Siedlecki W., *Postępowanie cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1958
- Klich-Rump J., *Podstawa faktyczna rozstrzygnięcia sądowego w procesie cywilnym*, Warszawa 1977
- Kostecki T., *Zasada prawdy formalnej w K.P.C.*, „Głos Sądownictwa” 1936, nr 6
- Kruszelnicki F., *Zasady procesu cywilnego według polskiej procedury cywilnej*, „Głos Sądownictwa” 1931, nr 9
- Lapierre J., *Uгода sądowa w polskim procesie cywilnym*, Warszawa 1968
- Litauer J. J., *Komentarz do procedury cywilnej. Postępowanie sporne, postępowanie zabezpieczające*, Warszawa 1933
- Litauer J. J., *Przyznanie strony w przyszłym polskim procesie cywilnym*, Lwów 1930 (odbitka z „Przeglądu Prawa i Administracji” 1929, nr 4)
- Łazarska A., *Niezawisłość sędziowska w sprawowaniu urzędu*, [w:] *Pozycja ustrojowa sędziego*, red. R. Piotrowski, Warszawa 2015
- Markiewicz K., [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010
- Miączyński A., *Skuteczność orzeczeń w postępowaniu cywilnym*, Kraków 1974
- Misiuk T., *Udział organizacji społecznych w ochronie praw obywateli w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1972
- Piasecki K., *Prawda w procesie cywilnym*, „Nowe Prawo” 1989, nr 2–3
- Piekarski M., *Czynności materialnoprawne a czynności procesowe w sprawach cywilnych (wybrane zagadnienia)*, „Studia Prawnicze” 1973, nr 37
- Resich Z., *Istota procesu cywilnego*, Warszawa 1985
- Resich Z., *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958
- Rylski P., [w:] *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010
- Rylski P., *Działanie sądu z urzędu a podstawa faktyczna wyroku cywilnego*, Warszawa 2009
- Rylski P., *Uczestnik postępowania nieprocesowego – zagadnienia konstrukcyjne*, Warszawa 2017
- Rylski P., *Udział osób trzecich w procesie cywilnym – perspektywa kodyfikacyjna*, [w:] *Postępowanie rozpoznawcze w przyszłym Kodeksie postępowania cywilnego*, red. K. Markiewicz, A. Torbus, Warszawa 2014
- Sawczuk M., *Lubelski dorobek naukowy Edmunda Wengierka*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1992, t. XXXIX
- Sawczuk M., *Teoria prawdy w prawie cywilnym (procesowym i materialnym)*, [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, red. T. Ereciński, M. Jędrzejewska, Warszawa 1985
- Siedlecki W., *Czynności procesowe*, „Państwo i Prawo” 1951, z. 11
- Siedlecki W., *Istota procesu cywilnego z punktu widzenia państwa i jednostki*, „Państwo i Prawo” 1947, z. 7–8
- Siedlecki W., *Nieważność procesu cywilnego*, Warszawa 1965
- Siedlecki W., *Zasady wyrokowania w procesie cywilnym*, Warszawa 1957

- Siedlecki W., Świeboda Z., *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 2004
- Stefko K., *Główne zasady polskiej procedury cywilnej*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1919, nr 1–3
- Stefko K., *Udział prokuratora w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1956
- Stefko K., *Faktyczne przytoczenia stron w procesie cywilnym*, Lwów 1909
- Świeboda Z., *Czynności procesowe w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1990
- Taruffo M., *Prawda sądowa i powoływanie się na fakty w postępowaniu cywilnym*, „Studia Prawnicze” 1985, nr 3–4
- Walasik M., *Analogia w prawie procesowym cywilnym*, Warszawa 2013
- Waligórski M., *Gwarancje wykrycia prawdy w procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1953, z. 8–9
- Waśkowski E., *Istota czynności procesowych*, „Polski Proces Cywilny” 1937, nr 24
- Waśkowski E., *Istota procesu cywilnego*, „Polski Proces Cywilny” 1936, nr 12–13
- Waśkowski E., *Legitymacja ad causam współwłaścicieli nieruchomości w sprawie przeciwko osobom trzecim o prawa dotyczące tej nieruchomości*, „Polski Proces Cywilny” 1934, nr 19
- Waśkowski E., *Niezawisłość sądu i jej gwarancje*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1924, nr 30
- Waśkowski E., *O projekcie kodeksu procedury cywilnej*, „Palestra” 1929, nr 3–4
- Waśkowski E., *Podręcznik procesu cywilnego. 1. Ustrój sądów cywilnych. 2. Postępowanie sporne*, Wilno 1932
- Waśkowski E., *Powództwo i jego zmiana*, „Polski Proces Cywilny” 1935, nr 3
- Waśkowski E., *Prawomocność wyroku a jego wykonalność*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1935, nr 2
- Waśkowski E., *Przyznanie stron w procesie cywilnym (z powodu projektu polskiej procedury cywilnej)*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 1928, t. II
- Waśkowski E., *Skarga, powództwo i prawo do ochrony sądowej*, „Polski Proces Cywilny” 1937, nr 9–10
- Waśkowski E., *System procesu cywilnego. I. Wstęp teoretyczny. Zasady racjonalnego ustroju sądów i procesu cywilnego*, Wilno 1932
- Waśkowski E., *Uprawnienie, roszczenie, żądanie, skarga (Przyczynek do analizy zasadniczych pojęć cywilistycznych)*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1925, t. L
- Waśkowski E., *Wykładnia ustaw procesowych*, „Polski Proces Cywilny” 1936, nr 16–17
- Waśkowski E., *Zasady procesu cywilnego*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 1930, t. IV
- Weitz K., *Między systemem dyskrejonalnej władzy sędziego a systemem prekluzji – ewolucja regulacji prawa polskiego*, [w:] *Ewolucja polskiego postępowania cywilnego wobec przemian politycznych, społecznych i gospodarczych*, red. H. Dolecki, K. Flaga-Gieruszyńska, Warszawa 2009
- Wengerek E., *Koncentracja materiału procesowego w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1958
- Wengerek E., *Zasada równości stron w procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1955, z. 11
- Włodyka S., *Powództwo prokuratora w polskim procesie cywilnym*, Warszawa 1957
- Zarzycki L., *Przewodnie zasady procesowe w projekcie u.p.c.*, „Przegląd Sądowy” 1928, nr 1

KEYWORDS

civil proceedings, legitimatio ad causam, acts of proceedings, party of proceedings

SŁOWA KLUCZOWE

postępowanie cywilne, legitymacja procesowa, czynności procesowe, strona procesu